

بهداشت و درمان، گروهان مستقل، یکی از یگان‌های مستقل گروه

۱۱ توپخانه مراغه در هشت سال دفاع مقدس.

گروه ۱۱ توپخانه در اوایل ۱۳۵۰ش با واگذاری چند گردان توپخانه تشکیل و عملیاتی شد (کارنامه گروه ۱۱، ص ۴). گروه در ابتدای تشکیل، فاقد گردان پشتیبانی و یگان بهداری بود و امورات آمادی و خدمات بهداری و پزشکی و نیز بهداری پادگان، پس از اضافه شدن یگان خدمات، تحت مسئولیت یگان خدمات ۹۰۳ پادگانی گروه قرار داشت. و اقدامات بهداری برای یگان‌های گروه قبل از اعزام به بیمارستان و همچنین بیمارستان ۵۲۱ منطقه‌ای مراغه صورت می‌گرفت. این روند تا شروع جنگ تحمیلی به همین روال ادامه داشت (صفری کیا، بش).

پس از شروع جنگ عراق علیه ایران (۳۱ شهریور ۱۳۵۹)، در گروه‌های توپخانه به علت اعزام به مناطق عملیاتی، نیاز به یگانی مستقل جهت رسیدگی و تهیه و توزیع اقلام ده‌گانه آمادی و تدارکاتی و خدمات پزشکی و درمانی احساس شد؛ بر همین اساس معاونت طرح و برنامه نزاجا (نیروی زمینی ارتش جمهوری اسلامی ایران) و در اجرای امریه سماجا (ستاد مشترک ارتش جمهوری اسلامی ایران)، اضافه شدن یک گروهان پشتیبانی به سازمان گروه‌های توپخانه را ابلاغ نمود. این گروهان عملاً از ۱ دی ۱۳۵۹ تشکیل و برابر دستور نزاجا، تأمین کارکنان و تجهیزات آن از منابع داخلی گروه‌ها صورت گرفت (نیروی ...، مستخرجه اسناد و مدارک پژوهشکده علوم و معارف دفاع مقدس نزاجا، بش).

معاونت طرح و برنامه نیروی زمینی در ۳ شهریور ۱۳۶۵ طی شماره نامه ۲۰۹/۰۹/۳۳۷ خ، دستورالعمل توسعه گروهان پشتیبانی گروه‌های توپخانه و مهندسی رزمی به گردان پشتیبانی به گروه ۱۱ ابلاغ کرد. هدف از این توسعه، دستیابی به یک یگان مناسب و فراهم نمودن تسهیلات سیستم تدارکاتی تعمیراتی، اخراجات در جهت مداومت پشتیبانی همه جانب در عملیات برای گروه‌های توپخانه بود. این طرح طی یک برنامه دوساله در ۱۳۶۵ و ۱۳۶۶ در ۱۱ مرداد ۱۳۶۵ به تصویب فرماندهی کل نیروهای مسلح رسیده بود. نزاجا به گروه ۱۱ دستور داد تا با استفاده از کارکنان و تجهیزات گروهان پشتیبانی موجود در گروه، هسته مرکزی گردان را سازمان‌دهی نماید و نیز تجهیزات موردنیاز برابر زمان‌بندی از معاونت لجستیک و فرماندهی لجستیک درخواست نماید. این گردان در ۳ شهریور ۱۳۶۵ با شماره ۶۱۳ در ترتیب نیروی گروه ۱۱ توپخانه قرار گرفت. شروع تشکیل گردان‌های پشتیبانی گروه‌های توپخانه از ۱ مهر ۱۳۶۵ و خاتمه تکمیل آن ۱ فروردین ۱۳۶۷ به ترتیب تا ۱ تیر ۱۳۶۶ پنجاه درصد سازمانی و تا ۱ فروردین ۱۳۶۷ به هفتاد درصد

سازمانی ارتقا می‌یافت؛ و در ادامه تکمیل در پایان ۱۳۶۷ به تکمیل سازمان به صد درصد می‌رسید. یگان بهداری گروه به‌عنوان گروهان بهداری و یک عنصر سازمانی پشتیبانی خدمات رزمی گروه ۱۱ توپخانه در مورد خدمات پزشکی و درمانی در سازمان گردان ۶۱۳ پشتیبانی منظور گردید (همان).

گروهان بهداشت و درمان ابتدا با نام گروهان بهداری پس از تشکیل گردان پشتیبانی ۶۱۳ در گروه ۱۱ توپخانه، در ساختار گردان پشتیبانی این گروه قرار گرفت.

سازمان و ساختار و مأموریت گروهان بهداشت و درمان: گروهان بهداری یک عنصر سازمانی پشتیبانی خدمات رزمی گروه ۱۱ توپخانه در امور خدمات پزشکی و درمانی است. این گروهان در سازمان گردان ۶۱۳ پشتیبانی قرار دارد و از ارکان گروهان، دسته جمع‌آوری و تیم کنترل مواد غذایی تشکیل گردیده است. برابر جدول سازمان گردان ۶۱۳ پشتیبانی، فرماندهی، کنترل، انجام امور اداری، نظارت و طرح‌ریزی و انجام پشتیبانی‌های امورات پزشکی به‌وسیله عناصر گروهان بهداری، انجام معالجات موقت پزشکی، پذیرائی و تفکیک بیماران، انجام خدمات دندانپزشکی و تخلیه بیماران از ایستگاه امداد و یگان و رسیدگی به بیماران روانی، فراهم نمودن حمل‌ونقل وسایل و تجهیزات در داخل گروه، فراهم نمودن آمداد و وسایل پشتیبانی بهداری و تعمیراتی سازمانی پزشکی برای یگان‌های سازمانی و زیر امر گروه را به عهده دارد (همان).

برای رسیدگی و انجام خدمات پشتیبانی رزمی در امور خدمات درمانی و پزشکی در جدول سازمان گردان‌های توپخانه گروه ۱۱ توپخانه برای انجام خدمات پزشکی یک رسد بهداری شامل پزشکیار، بهیار پایور و ارشد کمک‌های اولیه با درجه گروهان پایور و وظیفه، امدادگر امداد و درمان و راننده آمبولانس از کارکنان وظیفه به تعداد آتشبارهای گردان و در تعدادی از جداول سازمان گردان‌هایی توپخانه پزشک رزمی با درجه افسری و وظیفه منظور گردیده بود (جدول نیروی انسانی و تجهیزات گردان‌های گروه ۱۱ توپخانه).

فرماندهان گروهان بهداشت و درمان

فرماندهی گروهان بهداری در دوران جنگ به ترتیب دکتر اسماعیل ملکی، دکتر مسعود خضری، دکتر کمالی، دکتر هاشمی و دکتر علی شاهی به عهده داشتند (تاریخچه گروه ۱۱ توپخانه، ص ۵۱؛ شوقی، بش).

گروهان بهداشت و درمان در ناآرامی‌های آذربایجان غربی و کردستان

پس از انقلاب اسلامی و ناامنی در شهرها و محورهای مواصلاتی بین شهرهای آذربایجان غربی، گروه ۱۱ توپخانه با گردان ۳۳۱ توپخانه ۱۳۰ میلی‌متری، گردان ۳۸۶ توپخانه مختلط، گردان ۳۹۰ توپخانه ۱۳۰ میلی‌متری در عملیات پاک‌سازی جاده مهاباد - میاندوآب، جاده پیرانشهر- سردشت پشتیبانی آتش توپخانه یگان‌های از لشکر ۶۴ و ۲۸ پیاده را به عهده داشت، همچنین در عملیات‌های آزادسازی شهر مهاباد، عملیات دره قاسملو، آزادسازی ارتفاعات تمرچین، شرکت در آزادسازی شهر بوکان، عملیات شهر سردشت و ارتفاعات اطراف آن و حفاظت و حراست از شهرستان میاندوآب و جلوگیری از نفوذ ضدانقلاب به شهر میاندوآب شرکت کرد. به‌منظور پشتیبانی خدمات بهداری از یگان‌های یادشده و با توجه به اینکه گروه فاقد گروهان بهداری سازمانی بود. مسئولیت مداوا و کمک‌های اولیه و تخلیه مجروحان جنگی آن‌ها به عهده پزشک‌یاران اعزامی از بیمارستان ۵۲۱ منطقه‌ای مراغه تحت کنترل گروه، محول گردید. گردان‌ها قبل از اعزام از طریق ستاد گروه اقدام به درخواست پزشک‌یار از بیمارستان برای همراهی یگان در مأموریت می‌کردند. به‌طوری‌که برای نمونه ستاد گروه برابر نامه شماره ۲۰۷/۴۹/۱/۱۰۴ - ۵۸/۶/۲ به ریاست بیمارستان منطقه‌ای دستور اعزام یک نفر پزشک‌یار برای کمک‌های اولیه امدادی از ۴ شهریور ۱۳۵۸ به همراه یگان عملیاتی گردان ۳۳۱ توپخانه به منطقه عملیاتی میاندوآب را داد (کارنامه عملیاتی گروه ۱۱، ص ۹-۲۵ و مستخرجه از اسناد و مدارک پژوهشکده علوم و معارف دفاع مقدس نزاجا، بش).

گروهان بهداشت و درمان در جنگ

پس از آغاز جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، گروه ۱۱ توپخانه با یگان‌های خود در مناطق عملیاتی شمال غرب، غرب و جنوب غرب حضور یافت. گروه در این شرایط تا نیمه دوم و پایانی ۱۳۶۵-۱۳۶۶ فاقد گروهان بهداری سازمانی بود و تنها یک پزشک با درجه سرگردی و کد ۰۳۱۰۰ در سازمان آتشبار ارکان گروه (قرارگاه) پیش‌بینی گردیده بود. در جدول سازمان گردان‌های توپخانه گروه برای خدمات پزشکی یک رسد بهداری شامل پزشک‌یار و یا بهیار پایور و تعداد ارشد

کمک‌های اولیه با درجه گروه‌بان پایور و وظیفه، امدادگر امداد و درمان و راننده آمبولانس از سربازان وظیفه به تعداد آتشبارهای گردان پیش‌بینی شده بود و همچنین در تعدادی از جداول سازمان گردان‌هایی توپخانه، پزشک رزمی با درجه افسری و وظیفه منظور گردیده بود. این بهیاران و پزشکان سازمانی گروه به بیمارستان ۵۲۱ مأمور گردیده بودند و با درخواست گروه به یگان‌های توپخانه اعزام می‌شدند. بر همین اساس مسئولیت مداوا و کمک‌های اولیه و تخلیه مجروحان جنگی آن‌ها به عهده پزشکیاران گردان و همچنین امکانات گردان بهداری لشکرهای عملیاتی و گروهان بهداری تیپ‌های لشکر و تیپ‌های مستقل پشتیبانی شونده و بیمارستان‌های منطقه ایی استان خوزستان، کرمانشاه، کردستان و آذربایجان غربی بود (همان). یگان‌های عملیاتی گروه ۱۱ توپخانه در عملیات‌های دوران جنگ تحمیلی شرکت و پشتیبانی خدمات رزمی بهداری به شرح زیر دریافت کردند:

گردان ۳۶۲ کاتیوشا خدمات اولیه بهداری توسط بهیاران گردان و همچنین پزشکیاران بیمارستان ۵۲۱ منطقه ایی مراغه در عملیات ثامن‌الائمه که از ۵ مهر ۱۳۶۰ به اجرا در آمد در پشتیبانی آتش توپخانه از یگان‌های عملیاتی تیپ ۳ لشکر ۷۷ خراسان، بهره بردند، همچنین گردان از امکانات گردان بهداری لشکر و بیمارستان صحرایی موجود در منطقه استفاده می‌کرد (سروری، جاودانی، ۱۳۸۲، ۱۴۵) همچنین گردان ۳۶۲ در عملیات طریق‌القدس از ۸ آذر ۱۳۶۰، پشتیبانی آتش توپخانه با مأموریت عمل کلی عملیات لشکر ۱۶ قزوین را به عهده داشت و در حین عملیات از امکانات گردان بهداری لشکر ۱۶ و بیمارستان صحرایی لشکر در منطقه استفاده می‌کرد. افزون بر آن گردان در عملیات مسلم ابن عقیل که در ۹ مهر ۱۳۶۱ در منطقه عمومی سومار اجرا گردید، زیر امر توپخانه لشکر ۸۱ قرار گرفت و از پشتیبانی گردان بهداری لشکر برخوردار بود (اسدی، ص ۱۶۴-۱۶۵؛ احمدی، ص ۱۱ - ۷۵ و کارنامه عملیاتی گروه ۱۱، ص ۱۷-۲۰).

گردان ۳۹۲ توپخانه از خدمات اولیه بهداری توسط بهیاران گردان و همچنین پزشکیاران بیمارستان ۵۲۱ منطقه ایی مراغه در عملیات فتح‌المبین که از ۲ فروردین ۱۳۶۱ به اجرا درآمد و گردان در کنترل عملیاتی قرارگاه قدس قرار گرفت، استفاده کرد و در ادامه عملیات از امکانات گروهان بهداری تیپ ۸۴ و تیپ ۲ لشکر ۹۲ زرهی و بیمارستان صحرایی موجود در منطقه دالپری بهره جست (اسدی، ص ۱۸۱)

گردان ۳۹۰ توپخانه از خدمات اولیه بهداری توسط بهیاران گردان و همچنین پزشکیاران بیمارستان ۵۲۱ منطقه ایی مراغه در عملیات بیت المقدس که از ۱۰ اردیبهشت تا ۳ خرداد ۱۳۶۱ شروع شد و گردان در قرارگاه قدس سازماندهی گردیده و مأموریت پشتیبانی آتش با عمل کلی تقویت به آن واگذار شده بود، بهره برد. در ادامه جنگ گردان در عملیات مسلم ابن عقیل که در ۹ مهر ۱۳۶۱ در منطقه عمومی سومار اجرا گردید زیر امر توپخانه لشکر ۸۱ قرار گرفت و از پشتیبانی گردان بهداری لشکر برخوردار بود (اسدی، ص ۱۹۳؛ احمدی، ص ۱۱ تا ۷۵؛ کارنامه عملیاتی گروه ۱۱، ص ۲۵-۲۲).

خدمات اولیه بهداری توسط بهیاران گردان ۳۹۲ توپخانه و همچنین پزشکیاران بیمارستان ۵۲۱ منطقه ایی مراغه در عملیات محرم که از ۱۰ آبان ۱۳۶۱ به اجرا درآمد (پورداراب، ج ۲، ص ۲۲)؛ و نیز عملیات والفجر ۲ که از ۲۹ تیر ۱۳۶۲ به صورت عملیات منظم و نامنظم اجرا گردید، به عهده داشتند در این عملیات گردان از امکانات لشکر ۶۴ و بیمارستان منطقه ایی پیرانشهر استفاده کرد (جعفری، ص ۸۹).

عملیات والفجر ۴ از ۲۷ مهر ۱۳۶۲ در منطقه شمال غرب ایران اجرا گردید. در این عملیات گروه ۱۱ توپخانه با گردان ۳۳۱ توپخانه، گردان ۳۹۰ توپخانه و گردان ۳۶۲ کاتیوشا، پشتیبانی آتش توپخانه یگانهای عملیاتی را به عهده داشت. در این عملیات خدمات اولیه بهداری توسط بهیاران گردانهای توپخانه شرکت کننده و همچنین پزشکیاران بیمارستان ۵۲۱ منطقه ایی مراغه به عهده داشتند. در این عملیات گردان از امکانات لشکر ۲۸ پیاده و بیمارستان ۵۲۴ منطقه ایی سنندج استفاده کرد (کارنامه گروه ۱۱، ص ۹-۲۲). عملیات قادر مرحله اول از ۲۳ تیر ۱۳۶۴ و مرحله دوم آن از ۱۸ شهریور ۱۳۶۴ به اجرا درآمد. گروه ۱۱ توپخانه با گردان ۳۳۱ توپخانه و گردان ۳۸۶ کاتیوشا به منظور تقویت پشتیبانی آتش توپخانه این عملیات به منطقه عملیاتی پیرانشهر-اشنویه اعزام گردید در این عملیات خدمات اولیه بهداری توسط بهیار گردانهای توپخانه شرکت کننده و همچنین پزشکیاران بیمارستان ۵۲۱ منطقه ایی مراغه و گروهان پشتیبانی ۶۱۳ در حد

مقدور به عهده داشتند (همان، ص ۹-۲۵). گروه ۱۱ توپخانه علاوه بر شرکت در عملیات‌های فوق، پشتیبانی آتش توپخانه از عملیات‌های پدافندی و آفندی یگان‌های در خط، مستقر در جبهه‌های شمال غرب و غرب و جنوب همچون، کربلا ۸ از ۱۸ فروردین ۱۳۶۶، نصر ۱ از ۲۵ فروردین ۱۳۶۶، عملیات آفندی نصر ۷ از ۱۴ مرداد ۱۳۶۶، عملیات بیت‌المقدس ۵ از ۲۲ فروردین ۱۳۶۷ مشارکت داشت در این عملیات خدمات اولیه بهداری توسط بهیاران گردان‌های توپخانه شرکت‌کننده و همچنین پزشکیاران بیمارستان ۵۲۱ منطقه ایی مراغه و نیز گروهان بهداری گردان ۶۱۳ پشتیبانی گروه پس از تشکیل آن در حد مقدورات خود به عهده داشتند (کارنامه گروه ۱۱).

در دوران جنگ مجروحین و شهدا یگان‌های گروه ۱۱ توپخانه در مأموریت‌های عملیاتی در شمال غرب، غرب و جنوب پس تخلیه به ایستگاه‌های تخلیه و درمان مجروحین گردان‌های و یا گروهان‌های بهداری لشکرها و یا تیپ‌های که زیر امر و یا تحت کنترل عملیاتی آن بودند و سپس به بیمارستان‌های صحرایی به شرح زیر:

بیمارستان صحرایی زیرزمینی چنانه (شهید مخبری): بیمارستان در ۱ اسفند ۱۳۶۲ با ظرفیت ۶۰ تخت‌خواب به‌صورت سنگری (زیرزمینی) در محور اندیمشک - سه‌راهی چنانه ایجاد گردید (نامجوی نیک، ص ۱۴۲-۱۴۳).

بیمارستان (زیرزمینی) صحرایی حمید (ایستگاه حمید- جفیر): این بیمارستان در ۱ اسفند ۱۳۶۲ برحسب نیاز یگان‌های عملیاتی منطقه در جاده اهواز - خرمشهر در محل ایستگاه حمید با ظرفیت ۵۰ تخت‌خواب دایر گردید (نامجوی نیک، ص ۱۴۳-۱۴۵).

بیمارستان صحرایی (زیرزمینی) حسینه: در اواخر سال ۱۳۶۲ در مجاورت قرارگاه خاتم‌الانبیاء در کنار جاده خرمشهر - آبادان یک مرکز اورژانس سنگری (زیرزمینی) برای پذیرش مجروحین و بیماران یگان‌های عملیاتی مجاور قرارگاه دایر گردید (نامجوی نیک، ص ۱۴۵).

بیمارستان صحرایی (زیرزمینی) منطقه‌ای ۵۲۸ سومار (سرگرد شهید دکتر هجرتی): این بیمارستان در ۲ اردیبهشت ۱۳۶۲ توسط گردان ۵۱۳ لجستیک پشتیبانی منطقه ۱ کرمانشاه به‌صورت سوله استتار شده در جاده کرمانشاه - سومار دایر گردید (همان، ص ۱۴۶).

بیمارستان صحرایی (زیرزمینی) نفت شهر: این بیمارستان در ۱۴ آبان ۱۳۶۳ در محل استقرار بهداری تیپ ۳ لشکر ۸۸ زاهدان در فاصله ۲۵ کیلومتری بیمارستان صحرایی سومار نزدیک نفت شهر در کنار مرز عراق دایر و نیازمندی‌های تدارکاتی آن توسط لشکر ۸۸ زاهدان تأمین می‌گردید (نامجوی نیک، ص ۱۴۷).

بیمارستان صحرایی (زیرزمینی) پادگان ابوذر (سر پل ذهاب): این بیمارستان در ۱۱ مهر ۱۳۶۲ در محوطه پادگان تیپ ۳ لشکر ۸۱ کرمانشاه و توسط پشتیبانی آن در نزدیکی شهر سر پل ذهاب به‌صورت سوله‌ای احداث گردید (همان، ص ۱۴۷).

بیمارستان صحرایی کولان: این بیمارستان در ۲۰ تیر ۱۳۶۲ توسط بهداری تیپ مریوان در کنار ستاد عملیاتی به‌صورت مرکز اورژانس تأسیس شد و هنگام عملیات این مرکز توسعه داده‌شده و به‌صورت بیمارستان صحرایی از نوع سوله‌ای آماده خدمت‌رسانی گردید (نامجوی نیک، ص ۱۴۸).

بیمارستان صحرایی (زیرزمینی) کلاشین (شهدای بدر): این بیمارستان در ۱۰ تیر ۱۳۶۴ توسط پشتیبانی منطقه ۴ به صورت سوله‌ای در حوالی اشنویه مجاور مرز ایران و عراق ساخته شد (همان، ص ۱۴۹).

یگان‌های گروه ۱۱ توپخانه در ادامه روند معالجات مجروحین و بیماران خود به بیمارستان‌های ثابت منطقه‌ای، صحرایی و سیار مشروح زیر در استان‌های مرزی و درگیر و مناطق عملیاتی شامل بیمارستان منطقه‌ای ۵۷۸ اهواز، بیمارستان منطقه‌ای دزفول، بیمارستان منطقه‌ای ۱۰۰ تختخوابی ۵۲۰ کرمانشاه، بیمارستان ۱۰۰ تختخوابی منطقه‌ای ۵۲۴ سنندج، بیمارستان ۱۰۰ تختخوابی منطقه‌ای ۵۲۳ ارومیه، بیمارستان ۵۰ تختخوابی منطقه‌ای پیرانشهر و یا به بیمارستان‌های سپاه پاسداران انقلاب اسلامی اعزام می‌کردند (نامجوی نیک، ۱۳۸-۱۴۰).

شهدا و جانبازان گروهان بهداشت و درمان گروه ۱۱ توپخانه مراغه در جنگ تحمیلی

در طول جنگ تحمیلی عراق علیه ایران از کارکنان پایور و وظیفه گروهان بهداری کسی به شهادت نرسیده است و دو نفر از کارکنان پایور این یگان در عملیات، مجروح جانباز گردیدند (رامین نژاد، ص ۵۳۲-۵۲۴).

تغییرات سازمانی گروهان بهداشت و درمان گروه پس از جنگ

دستورالعمل کلی طرح ثامن‌الائمه (ع) برابر امریه ۶۶ / ۵۱۱۰ - ۱۰ / ۰۸ / ۸۹ معاونت طرح و برنامه نزا جا به منظور ایجاد تحول در ساختار و سازمان، ترکیب و آمایش یگان‌های نزا جا به منظور بهره‌مندی با سازمانی پویا و برخوردار از حداکثر توان رزمی برای مقابله با تهدیدات منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای صادر و به یگان‌های نزا جا از جمله گروه ۱۱ مراغه ابلاغ شد؛ که در راستای طرح مذکور و در بخش بهداشت و درمان گروهان بهداری گردان ۶۱۳ پشتیبانی گروه از گردان متنوع و با نام گروهان مستقل بهداشت و درمان در ترکیب نیروی گروه ۱۱ و از ۱۰ تیر ۱۳۹۳ قرار گرفت (طرح جامع ثامن‌الائمه نیروی زمینی).

مآخذ: احمدی، احمد، عملیات مسلم ابن عقیل مهر ۱۳۶۱، تهران، ایران سبز، ۱۳۹۸ ش؛ اسدی، هیبت الله، آتش توپخانه، تهران، دانشگاه فرماندهی و ستاد آجا، ۱۳۹۳ ش؛ مدیریت حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس نیروی زمینی ارتش جمهوری اسلامی ایران، اسناد و مدارک پژوهشکده علوم و معارف دفاع مقدس نزا جا، تهران، ۱۳۶۰ - ۱۳۶۷ ش؛ پور داراب، سعید، عملیات محرم، ج ۲، تهران، ایران سبز، ۱۳۸۵ ش؛ جدول نیروی انسانی و تجهیزات گردان‌های گروه ۱۱ توپخانه، مراغه، رکن سوم گروه ۱۱ توپخانه (سازمان) ۱۳۹۲ ش؛ رامین نژاد، رامین، خدمات بهداری نزا جا (نیروی زمینی ارتش جمهوری اسلامی ایران) در دفاع مقدس، انتشارات کتاب کامیاب، تهران، ۱۳۹۶ ش؛ سروری، روح‌الله و جاودانی، ابوالقاسم، عملیات ثامن‌الائمه، ج ۱، تهران عرشان، ۱۳۸۲ ش؛ شوقی، احد (پزشکیار)، مولف، اسفند ۱۴۰۳؛ صفری کیا، بهروز (سرتیپ)، مولف، فروردین ۱۳۹۹، طرح جامع ثامن‌الائمه (ص)، ارتش جمهوری اسلامی ایران، انتشارات نزا جا، ۱۳۹۶ ش؛ کارنامه عملیاتی گروه ۱۱ توپخانه، رکن سوم گروه، مراغه، ۱۳۹۰ ش؛ نامجوی نیک، خسرو، تاریخچه طب نظامی از ایران باستان تا هشت سال دفاع مقدس، انتشارات ایران سبز، تهران، ۱۳۸۸ ش؛ نیروی زمینی ارتش جمهوری اسلامی ایران، معاونت طرح و برنامه، نامه مورخ ۲۵ آذر ۱۳۵۹، نامه شم ۲۰۱/۰۱/۸۰۹.

مستخرجۀ اسناد و مدارک پژوهشکده علوم و معارف دفاع مقدس نزا جا، سند بی‌تا، سند بش،